

TER INLEIDING

Vijf en zestig jaar geleden stierf de grondlegger van het Nederlandse socialisme: Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Zijn betekenis voor het socialisme en het anarchisme, het anti-militarisme en de vrije gedachte wordt door niemand ontkend, hoe verschillend en uiteenlopend overigens de oordelen over zijn persoonlijkheid en werk ook zijn.

Vóór- en tegenstanders van de door hem beleden en met zo veel hartstocht gepropageerde beginselen zijn het doorgaans ook eens over de grote betekenis die hij voor het culturele en maatschappelijke leven in het laatste kwart van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw had. Uit het geestelijke leven is Ferdinand Domela Nieuwenhuis niet weg te denken en het kan geen verwondering wekken dat Jan en Annie Romein hem tot de "Erflaters van onze beschaving" rekenden (zie Deel 2: 1959/15).

Nu is de Nederlandse literatuur helaas niet rijk aan biografieën van voortrekkers, maar het is toch wel heel vreemd dat er van hem nog steeds geen wetenschappelijke biografie bestaat.

Vanzelfsprekend is er wel veel over het werken en leven van Domela Nieuwenhuis geschreven, en Albert de Jong (zie Deel 2: 1966/2), Jan en Annie Romein (zie Deel 2: 1959/15), Gerhard Rijnders (zie Deel 2: 1931/31) en Evert Zandstra (zie Deel 2: 1968/21) hebben elk op eigen wijze getracht de betekenis van Domela Nieuwenhuis te schetsen. Maar geen van hen zou willen beweren een complete en wetenschappelijk verantwoorde biografie geschreven te hebben. Natuurlijk kan men geen Nederlandse encyclopedie of "vaderlandse" geschiedenis opslaan of bij het slagwoord: Domela Nieuwenhuis, F., kan men enkele gegevens vinden. Geen werk over sociale geschiedenis, de geschiedenis van het kerkelijk leven of van de vrije gedachte, de parlementaire geschiedenis of de geschiedenis van de socialistische en anarchistische beweging in ons land kan men raadplegen zonder de naam Domela Nieuwenhuis tegen te komen.

Maar hoe menigvuldig ook vermeld, het kan natuurlijk het gemis aan een biografie niet vergoeden. Zou het toch waar zijn, zoals een mijner bekenden opmerkte, dat het bestaan van een autobiografie zoals Domela's omvangrijke werk: Van christen tot anarchist, het tot stand komen van een echte biografie in de weg staat?

Wellicht nog vreemder dan het ontbreken van een levens-geschiedenis vind ik het ontbreken van een bibliografie van zijn werken. Wacht de aanstaande biograaf daarop? Of zou het verschijnen van een bibliografie van het ontzagwekkende materiaal door Domela Nieuwenhuis bijeengeschreven de toekomstige biograaf nog meer ontmoedigen? Ik hoop van niet!

Wanneer het een voorwaarde zou zijn dat een biograaf al het werk van de te beschrijven persoon grondig moet kennen, zou dat een schier onoverkomelijk bezwaar kunnen zijn, want Domela Nieuwenhuis heeft ontzagwekkend veel geschreven.

Maar ... wanneer mij de moed wel eens ontzong bij het werken aan zijn bibliografie, putte ik kracht uit Romeins mededeling dat Abraham Kuyper circa tweehonderd geschriften en circa twintigduizend artikelen in "De Heraut" en in "De Standaard" heeft geschreven (zie Deel 2: 1959/15, p. 752), terwijl Domela Nieuwenhuis "maar" circa vijfenveertig honderd geschriften op zijn naam heeft staan! Hij is toch één van de produktiefste schrijvers in de jaren 1870 tot en met 1919. Omvangrijke boeken en éénzijdige strooibiljetten, brochures, tijdschriftartikelen, ingezonden brieven in couranten, vertalingen en bewerkingen, vóór- en nawoorden en natuurlijk duizenden artikelen in zijn "eigen" bladen: "Recht voor Allen" en "De Vrije Socialist"!

De eerste bibliografie stelde hij zelf samen aan het slot van zijn "Van christen tot anarchist", maar compleet was deze stellig niet. Zo werd de periode 1870-1876 overgeslagen en noemde hij slechts een kleine twintig tijdschriften waarin zijn artikelen verschenen, zonder de titels van de artikelen in deze tijdschriften op te geven, en verder ontbreken in deze bibliografie "natuurlijk" de titels van zijn bijdragen in de eigen bladen.

Deze eerste bibliografie werd ongewijzigd opgenomen in het Gedenkboek dat bij zijn 70ste verjaardag door een huldigingscomité werd uitgegeven (zie Deel 2: 1916/32).

J. Loosjes bracht enige aanvullingen en wijzigingen aan in zijn "Naamlijst" (zie Deel 2: 1925/8).

Kort na het overlijden van Domela Nieuwenhuis schreef Gerhard Rijnders een belangrijk artikel "De bevende hand" in het weekblad "Morgenrood" (zie Deel 2: 1919/153). Hij somde hierin niet alleen de reeds bekende werken op, maar gaf een aantal werken op die, grotendeels door hem later uitgegeven, zonder vermelding van zijn eigen naam door Domela Nieuwenhuis vertaald waren en hij verklaarde enkele pseudoniemen.

Toen in 1959 de belangrijke tentoonstelling "Domela Nieuwenhuis, zijn leven, zijn werk" in het Museum Fodor te Amsterdam werd gehouden, beloofde de omslag van de catalogus "de bibliografie van de geschriften van Domela Nieuwenhuis"; dat was waarschijnlijk een onnauwkeurigheid. De catalogus bevatte wél een zeer belangrijke, 229 nummers tellende opgave van de geëxposeerde publikaties, samengesteld door Maria Hunink (zie Deel 2: 1959/9).

In plaats van de twintig door Domela Nieuwenhuis zelf opgegeven tijdschriften waarin zijn publikaties verschenen

waren kon zij vijftig tijdschriften noemen. Nog lang niet compleet maar wel een bewijs van de grote ernst waarmee de samenstelster aan het werk was. Het lag in haar bedoeling een bibliografie samen te stellen en zij was daaraan ook consciëntieus bezig, maar stelde later haar materiaal tot mijn beschikking, waarvan ik graag en veel gebruik heb gemaakt. Zij zond mij ook het materiaal van enkele medewerkers, Albert A. de Jong, Gerrit J. van Leeuwen e.a., waarvan ik indien mogelijk gebruik heb gemaakt. Ik ben haar voor haar hulp zeer dankbaar.

Eerst in 1981 bleek mij dat er een bibliografie van en over Domela Nieuwenhuis bestond, samengesteld door ds. J.J. Kalma en in het bezit van de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden (zie Deel 2: 1981/12). Dit manuscript bevat in hoofdzaak de afzonderlijk gepubliceerde geschriften, opgave van tijdschrift-artikelen en dergelijke van Domela Nieuwenhuis, en als tweede deel een opgave van de geschriften over hem, met het accent op de artikelen verschenen in Friesland. Voor het mogen gebruiken van deze bibliografie ben ik de Provinciale Bibliotheek in Leeuwarden en ds. J.J. Kalma, ook voor zijn latere mededelingen, veel dank verschuldigd.

Voor de persoon en het werk, zijn moed en doorzettingsvermogen, heb ik altijd grote waardering gehad, en reeds als jongen, in de geheelonthouders-jeugdbeweging, ben ik begonnen zijn geschriften te lezen en te verzamelen. Voor mij was het dan ook niet vreemd in enkele van zijn werken mijn handtekening met het jaartal 1919 te vinden. De gedachte over hem te schrijven, en later, een zo compleet mogelijke bibliografie van hem uit te geven, heeft steeds bij mij geleefd. Het plan was er altijd, maar telkens weer hebben andere plichten mij genoodzaakt het werk te onderbreken en de voltooiing ervan tot later uit te stellen. Toen mijn organisatorische werkzaamheden door mijn leeftijd wat terug liepen, zou ik het oude plan toch doorzetten. Maar eerst moest mijn omvangrijke werk over de geschiedenis van de Nieuw Malthusiaansche Bond en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming voltooid zijn.

Toen dit werk in 1978 (zie Deel 2: 1978/15) verscheen was er geen enkele reden om nu het plan van een zo compleet mogelijke bibliografie niet uit te voeren. Het moest mogelijk zijn, en ik ben er met verbetenheid aan begonnen, van tijd tot tijd terugschrikkend voor het enorme werk dat ik op mij had genomen. Van meet af aan wist ik immers dat een bibliografie van de grote Domela Nieuwenhuis ook de artikelen zou moeten bevatten die verschenen in zijn bladen, vooral in "Recht voor Allen" en in "De Vrije Socialist". Als ik alles vooruit geweten had? Ja, dan had ik het toch doorgezet, maar moeilijk was het en ik kon slechts hopen het werk ook nog gedrukt te zien! Mede door de hulp van ZWO is dat toch gelukt. Dat de firma Brill het omvangrijke boek wilde uitgeven verheugt mij zeer, temeer omdat het ook deze uitgeverij was die honderdtien jaar geleden Domela Nieuwenhuis' eerste boek "Een nieuw leven van Jezus" publiceerde.

Is de bibliografie nu compleet? Neen, stellig niet. Maar moet het "compleet" zijn in absolute zin, of is het toch belangrijker dat het er is en anderen bij hun studies kan helpen? Ik meen het laatste, wellicht omdat ik niet denk dat anderen het peuterwerk ooit nog eens zullen doen.

Wanneer het bijdraagt tot meer kennis en helpt bij het doordringen van zijn opvattingen in brede kring zal ik tevreden zijn. Het lijkt mij een vorm van perfectionistisch denken om te menen, dat een werk als dit eerst kan verschijnen wanneer het zeker is dat niets eraan ontbreekt. Van het eigen werk van Domela Nieuwenhuis blijft de mogelijkheid bestaan dat nog ergens, in een "bewegings"-blaadje, stukken van hem voorkomen, oorspronkelijk of ontleend aan eerder gepubliceerde verhandelingen of vertaald en ik kan stellig wel iets over het hoofd gezien hebben. Ook met opzet heb ik opname wel eens achterwege gelaten. Zo heeft Gerhard Rijnders gedurende vele jaren een klein blaadje uitgegeven, "Naar de vrijheid", waarin veel kleine stukjes, fragmenten en "citaten" uit FDN's werken voorkomen zonder bronvermelding; ik achtte mij van de plicht ontslagen deze stukjes allemaal te noteren.

Natuurlijk is het mogelijk dat ik iets aan Domela Nieuwenhuis heb toegeschreven, dat, anoniem gepubliceerd, toch zal blijken niet van hem te zijn. Het lijkt mij beter later te corrigeren, dan alles achterwege te laten. Bij ernstige twijfel heb ik het betreffende stuk natuurlijk niet opgenomen, of een notitie gemaakt.

Dat het tweede deel van mijn werk niet "compleet" is spreekt m.i. vanzelf. Ik heb er dan ook geen enkel bezwaar tegen dit deel te zien als een "voorlopige" opsomming. Maar wetende dat in de praktijk "voorlopig" veelal met "nimmer" te vertalen is, heb ik niet gearzeld het deel te publiceren.

Tegenover de opgave van ongeveer vijf en veertig honderd publikaties van Domela Nieuwenhuis is mogelijk de opname van ruim vijf en twintig honderd publikaties over en in verband met hem niet veel. De vraag is natuurlijk: moet inderdaad alles, ook elk knipsel, in een dergelijke lijst worden opgenomen?

In het door A. de Boer samengestelde boekje "Het ontstaan van het F.D.N. monument" (zie Deel 2: 1932/7, p.21) schrijft hij: In de pers, burgerlijk en eigen pers, werden geplaatst 241 artikelen". Nu kan men menen dat deze 241 artikelen alle opgezocht hadden moeten worden en ook opgenomen; ik meen dat dit niet nodig is geweest. Inderdaad is er heel veel over Domela Nieuwenhuis geschreven en heeft hij zelf in zijn artikelen veel boeken en artikelen genoemd die zo veel mogelijk moesten worden opgenomen.

Voor al bij indrukwekkende gebeurtenissen in zijn leven kon uiteraard geen krant daaraan voorbij gaan, ik denk bijv. aan zijn uittreden uit de kerk in 1879, de verkiezingen voor de Tweede Kamer en zijn intrede in de Tweede Kamer in 1888, de door hem voorgestelde ontwerpen van wet, interpellaties en de moties in de Kamer, het verbreken van de band met de sociaal-democratie, zijn vervolgingen, de op-

richting van "Recht voor Allen" etc.

Ik heb opgenomen wat mij van belang leek en wil gaarne verklaren dat aanvullingen nodig en gewenst zijn. Het beste zou ik het vinden wanneer in de toekomst, bijv. elk jaar, in een periodiek een opgave zou verschijnen van correcties en aanvullingen, om zodoende tot de verlangde compleetheid te komen.

Het overgrote deel van de artikelen in Domela Nieuwenhuis' "eigen" bladen verscheen zonder ondertekening. Hij moet ondertekening overbodig geacht hebben, het waren immers zijn bladen, en hij richtte een boodschap tot de lezers, zijn naam stond boven in de kop, waarom zou hij dan nog elk stuk moeten ondertekenen?

Maar hoe begrijpelijk deze veronderstelling ook mag zijn, er ontstaan daardoor wel moeilijkheden. Ook anderen zonden niet-ondertekende bijdragen in, bijv. mede-redacteurs. Zelf verklaart hij de niet-ondertekende stukken als te zijn van "de redactie". In "Recht voor Allen" van 5 juli 1886 schrijft hij: "Ongeteekende stukken in ons blad zijn niet anoniem, maar van de redactie". En toen hij in 1904 zijn bloemlezing publiceert uit "Recht voor Allen", schreef hij in het voorwoord (p.23) "Het is niet mijn werk alleen, o neen, ik koos wat mij goed leek, onverschillig wie het art. gesteld had. Overigens ik weet niet eens altijd of een art. al dan niet van mij was en het kwam mij ook onverschillig voor. Het is dus kollektief werk, n.l. het werk van allen, die als staf medewerkten aan het blad. Alleen de geest, die er doorheen waait, is één".

Inderdaad kon ik dus niet alle stukken in de bloemlezing aan Domela Nieuwenhuis toeschrijven. Natuurlijk heb ik ernstig getracht vast te stellen of enig artikel wel of niet van Domela Nieuwenhuis was. Ik ben begonnen te trachten door vergelijking van taal en uitdrukkingswijze enige duidelijkheid te verkrijgen. Duidelijke verschillen waren in beide opzichten in de loop der tijd zeker. De wat "gedragen" toon uit het eerste werk verdwijnt langzamerhand, de stijl wordt direkter en duidelijker. Hij gaat er steeds meer van uit te schrijven voor eenvoudige mensen, duidelijkheid was dus een eerste vereiste. Verschil is ook duidelijk in het gebruik van citaten, een in het oog vallende gewoonte van hem. Aanvankelijk zijn het vooral bijbelse uitspraken die in zijn geschriften naar voren komen, hij zal dat trouwens nooit geheel en al nalaten, maar later komen dan meer en meer uitspraken uit de tijd van de verlichting naar voren, krijgen Duitse klassieken de aandacht en later vooral de socialistische schrijvers. Hoe veel verschillen ik ook kon vaststellen, en hoe markant ik meende dat deze waren, ik kreeg toch te weinig zekerheid om te kunnen stellen: dát is van Domela Nieuwenhuis en dát artikel beslist niet. Ik heb mijn pogingen tot schifting en toewijzing ten dele moeten opgeven, het materiaal was te groot en te uiteenlopend en mijn financiële middelen te gering om de hulp van computers en computerdeskundigen te kunnen inroepen. Zo restte mij niets anders dan gebruik te maken van

een omgekeerde bewijslast: ik schrijf een aantal artikelen toe aan Domela Nieuwenhuis en ieder die kan aantonen dat een bepaald artikel niet door Domela Nieuwenhuis is geschreven maar door iemand anders, behoeft boosheid of verdriet mijnerzijds niet te vrezen, integendeel, ik zal haar of hem dankbaar zijn voor de geboden hulp.

Trouwens, er blijft nog veel op te sporen! Van enkele van de behandelde tijdschriften bleken geen complete exemplaren te vinden en het is mogelijk dat hier of daar de ontbrekende nummers alsnog opduiken. Het is mij niet gelukt de gehele tweede jaargang van het weekblad "Kennemerland" in handen te krijgen, Domela Nieuwenhuis begon met de uitgave ervan toen hij predikant te Beverwijk was, en het verscheen tot december 1875.

Van het oorspronkelijk door A.L. van Plettenburg uitgegeven blad "Oost en West", Staat en Letterkundig weekblad, werd Domela Nieuwenhuis in augustus 1879 redacteur. Het enige exemplaar van dit blad, in de periode dat Domela Nieuwenhuis redacteur was, bevindt zich in de Gemeentelijke Archiefdienst van Rotterdam, hierin ontbreekt no. 123 van 22 juli 1880.

Van het tijdschrift "De Vredesbond", overigens niet door Domela Nieuwenhuis uitgegeven, waarvan het meest complete exemplaar in de bibliotheek van het Vredespaleis in Den Haag is, ontbreekt no. 40. Ook andere tijdschriften, vooral buitenlandse, bleken soms lacunes te vertonen, maar ik hoop dat langzamerhand toch hiaten aangevuld kunnen worden. Natuurlijk is er nog veel te doen.

Zonder veel hulp was het mij onmogelijk geweest het werk tot een goed einde te brengen. Ik ben dan ook aan zeer velen dank verschuldigd. In de eerste plaats gaat mijn grote dank uit naar mevr. drs. C.H.M. van Sijl, zonder haar consciëntieuze en trouwe medewerking was deze bibliografie niet tot stand gekomen. Met niet aflatende zorgvuldigheid en ernst heeft zij de jaargangen van "Recht voor Allen" en "De Vrije Socialist" gelezen en beschreven. Vrijwel alle, voor een doelmatig gebruik noodzakelijke annotaties, zijn haar werk. Ontelbare andere tijdschriften heeft zij met dezelfde toewijding gecontroleerd en beschreven.

Als het werk bijna te veel werd, de stapels puzzels zich ophoogden, elke oplossing van een probleem weer nieuwe vraagstukken met zich medebracht, heeft zij het eenmaal begonnen werk rustig doorgezet. Dank ben ik ook verschuldigd aan velen die mij bij mijn werk hebben geholpen. Het is echter ondoenlijk allen te noemen en aan te geven op welke wijze zij mij geholpen hebben. Mag ik daarom volstaan hun namen te noemen zonder precies te vermelden in welke opzicht zij mij hebben bijgestaan?

Bert Altena, Amsterdam.
W. de Bakker, Amsterdam.
J.E. van den Berg, Velp.
Dolf Booy, Den Hoorn.
Reitze ten Cate, De Bilt.

Ger Bakker, Loosdrecht.
Gerard Berends, Emmen.
M.J. Bok, Utrecht.
H.M. Braaksma, Assen.
Dr. A.L. Constandse, Den Haag.

Igor Cornelissen, Amsterdam.	Marleen Domela Nieuwenhuis,
G.W. Drost, Leiden.	Amsterdam.
Tjarko van Dijk, Winschoten.	M. Goedhart, Rotterdam.
Prof. dr. F.H.M. Grapperhaus,	F.S.K. Haan, Marrum.
Den Haag.	Prof. dr. Ger Harmsen,
E. Huisman, Beetsterzwaag.	De Knipe.
Maria Huning, Amsterdam.	Dr. W.J. Jong, Heemstede.
Rudolf de Jong, Amsterdam.	Ds. J.J. Kalma, Leeuwarden.
W.F. Koeman, Schoorl.	Neeltje Krijthe, Bennekom.
Jaap van der Laan, Utrecht.	G. Martens, Breda.
Dr. Jaap Meijer, Heemstede.	Mels J. Meijers, Amsterdam.
Frans R. Nabrink, Rijswijk.	Prof. dr. Ph. van Praag,
Dr. G. Puchinger, Amsterdam.	Zeist.
Hans Ramaer, Rotterdam.	Piet Rol, Krommenie.
H.Q. Röling, Amsterdam.	J. de Ronde, Amsterdam.
Dr. H.J. Scheffer, Amerongen.	Ad Smit, Amsterdam.
Pieter Stegeman, Amsterdam.	S.I.S.Vetter-Samuels,
Henk Visman, IJmuiden.	Amsterdam.
Eef van der Vliet, Arnhem.	J.A. Vooren, Emmen.
Dr. A.C.J. de Vrankrijker,	Homme Wedman, Groningen.
Bussum.	Dr. J.M. Welcker, Amsterdam.
Wim Wessels, Amsterdam.	A. de Winter, Rotterdam.
M. van Zaane, Doldersum.	H.J. Zoethout, Amsterdam.

Ik dank ook de redacteurs van de tijdschriften: "Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis", "De Vrije Gedachte" en "De Humanist" voor het plaatsen van mijn oproep tot medewerking, waardoor velen van de eerder genoemden met mij in verbinding kwamen.

Het zou onmogelijk geweest zijn deze bibliografie samen te stellen, zonder de hulp van binnen- en buitenlandse bibliotheken, archieven en musea, en ik heb dan ook herhaaldelijk hun hulp moeten inroepen. Dat het overgrote deel van de gevraagden bereid bleek mijn, soms peuterige en vervelende, tijdrovende vragen te beantwoorden stemt tot grote dankbaarheid. Ik denk daarbij vooral aan onderstaande bibliotheken en instellingen:

Algemeen Rijksarchief (ARA), Den Haag.
 Artis Bibliotheek, Amsterdam.
 Bibliotheek der Vrije Universiteit, Amsterdam.
 Bibliotheek Sectie Militaire Geschiedenis, Den Haag.
 Bibliotheek van het Vredespaleis, Den Haag.
 Deutsche Bibliothek, Frankfurt am Main.
 Deutsche Bücherei, Leipzig.
 F. Domela Nieuwenhuis archief en museum, Amsterdam.
 Gemeente Archief, Alkmaar.
 Gemeente Archief, Amsterdam.
 Gemeente Archief, Assen.
 Gemeente Archief, Den Haag.
 Gemeente Archief, Schiedam.
 Gemeente Harlingen, Buro Interne Zaken, Harlingen.
 Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden.
 Gemeentelijke Archiefdienst, Rotterdam.

Haags Gemeentemuseum, Den Haag.
Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protes-
tantisme, Amsterdam.
Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, Amsterdam.
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis,
Amsterdam.
Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen.
Koninklijke Bibliotheek (KB), Den Haag.
Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel.
Library of Congress, Washington.
Ministerie van Justitie, Den Haag.
Multatuli Genootschap, Amsterdam.
Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam.
Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum,
Den Haag.
Nederlands Persmuseum, Het, Amsterdam.
Provinciale Bibliotheek van Friesland, Leeuwarden.
Rijksarchief in de Provincie Drenthe, Assen.
Staats- und Universitätsbibliothek, Hamburg.
Stadsarchief, Mechelen.
Stichting Documentatiecentrum Vrij Socialisme, Utrecht.
Streekmuseum "Opsterlân", Gorredijk.
Universiteits-bibliotheek, Amsterdam.
Universiteits-bibliotheek, Groningen.
Universiteits-bibliotheek, Leiden.
Universiteits-bibliotheek, Nijmegen.
Universiteits-bibliotheek, Utrecht.

Met deze dankbetuigingen wil ik eindigen, het is een moei-
zaam en groot werk geweest, maar wanneer iemand dat geheel
en in alle opzichten waard is, dan is het wel FERDINAND
DOMELA NIEUWENHUIS.

april 1985

Gé Nabrink